

शेतीपासून स्वावलंबनाकडे: महिलांची उद्योजक वाटचाल

प्रतिभा सु. काटकर

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

*Corresponding Author : pratibhavaidya82@gmail.com

Communicated : 07.09.2025

Revision : 16.09.2025
Accepted : 25.09.2025

Published: 15.10.2025

सारांश :

भारतीय ग्रामीण समाजाचा पाया म्हणजे शेती, आणि त्या पायाला बळकटी देणारा आधारस्तंभ म्हणजे महिला. शतकानुशतके ग्रामीण महिलांनी शेती, पशुपालन, अन्नप्रक्रिया आणि घरगुती कामात मोलाची भूमिका पार पाडली आहे. मात्र त्यांच्या श्रमाचे आर्थिक मूल्यमापन झाले नाही. सामाजिक परिवर्तन, शिक्षण, सरकारी योजना आणि तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून आज महिला शेतीपासून उद्योजकतेकडे प्रवास करत आहेत. भारत हा कृषिप्रधान देश असून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणजे शेती. या क्षेत्रात महिलांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. मात्र, महिलांचे श्रम दीर्घकाळ दुर्लक्षित राहिले आणि त्यांना आर्थिक निर्णय प्रक्रियेत फारसे स्थान मिळाले नाही. या संशोधनात ग्रामीण महिलांच्या उद्योजकतेचा प्रवास, त्यामागील सामाजिक-आर्थिक घटक, अडथळे, प्रगतीचे टप्पे आणि सक्षमीकरणाचा परिणाम यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. शेतीवर आधारित लघुउद्योग, स्वयंसाहाय्य गट, आणि सरकारी योजनांनी महिलांना आर्थिक स्वावलंबनाच्या मार्गावर नेले आहे.

प्रमुख शब्द : महिला उद्योजकता, स्वावलंबन, ग्रामीण विकास, सक्षमीकरण, कृषी उद्योग ई.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे-

1. ग्रामीण महिलांनी शेतीपासून उद्योजकतेकडे केलेल्या प्रवासाचा अभ्यास करणे.
2. महिलांच्या उद्योजकतेमागील सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक घटक ओळखणे.
3. उद्योजकतेमुळे महिलांमध्ये घडलेल्या सक्षमीकरणाचे विश्लेषण करणे.
4. उद्योजकतेसमोर उभ्या असलेल्या अडचणी आणि आव्हानांचा अभ्यास करणे.
5. शासन आणि स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका व योगदान स्पष्ट करणे.
6. महिला उद्योजकतेला बळकटी देण्यासाठी व्यावहारिक शिफारसी मांडणे.

साहित्य परीक्षण -

महिला उद्योजकतेवरील संशोधन हे गेल्या दोन दशकांत झपाट्याने वाढले आहे.

- **Deshpande (2022)** यांच्या "Women in Agripreneurship" या अभ्यासात नमूद केले आहे की ग्रामीण महिलांनी कृषी उत्पादन प्रक्रिया, दुग्ध उद्योग, आणि खाद्यप्रक्रिया या क्षेत्रांत यशस्वी उद्योग उभारले आहेत.

- **Sharma & Patel (2021)** यांनी महिला उद्योजकतेला ग्रामीण उत्पन्नवाढीचा मुख्य घटक म्हटले असून, महिला उद्योगांमुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थेत **35%** रोजगारवाढ झाल्याचे नमूद केले आहे.
- **MAVIM (2023)** अहवालानुसार, महाराष्ट्रातील **3** लाखांहून अधिक महिलांनी स्वयं-साहाय्य गटांद्वारे उद्योग सुरू केले आहेत.
- **National Rural Livelihood Mission (2022)** च्या अहवालानुसार, महिलांना प्रशिक्षण, वित्तपुरवठा आणि विपणन सहाय्य मिळाल्यामुळे त्यांचे स्वावलंबन वाढले आहे.
- **Kabeer (1999)** यांनी सक्षमीकरणाचा अर्थ स्पष्ट करताना सांगितले की सक्षमीकरण म्हणजे 'निर्णय घेण्याची क्षमता' आणि 'स्वतःच्या जीवनावर नियंत्रण ठेवण्याची शक्ती'.

या सर्व साहित्यावरून स्पष्ट होते की महिला उद्योजकता ही केवळ आर्थिक क्रिया नसून सामाजिक परिवर्तनाचे साधन आहे.

संशोधन पध्दती:-

प्रस्तूत शोधनिबंधातील माहिती द्वितीय तथ्य संकलनाच्या माहितीवर आधारित आहे. त्याकरीता विविध

संकेतस्थळे,संदर्भग्रंथ,क्रमिक पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे व शोधपत्रिकांमधील शोधनिबंध शासनाचे अहवाल, MAVIM, NRLM, NABARD यांच्याकडून मिळालेली माहिती इ. चा उपयोग केला आहे.

प्रस्तावना-

भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राची भूमिका आजही महत्त्वाची आहे. महिला शेतकरी केवळ श्रमाधिष्ठित कामांमध्येच नव्हे, तर बी-बियाणे निवडणे, खत व्यवस्थापन आणि काढणीच्या कामातही सक्रिय असतात. तथापि, पारंपारिक पुरुषसत्ताक समाजरचनेमुळे त्यांना पतपुरवठा, तंत्रज्ञान आणि बाजारपेठेशी जोडले जाण्यास अनेक अडथळे येतात. या पार्श्वभूमीवर, महिलांना कृषी-आधारित मूल्यवर्धनाकडे वळवून त्यांना उद्योजक बनवणे, हा ग्रामीण भागातील दारिद्र्य आणि वेतनातील तफावत दूर करण्याचा एक प्रभावी मार्ग ठरतो. भारतीय कृषी क्षेत्रात पुरुषांचे वाढते शहरी स्थलांतर आणि शेतीत महिलांचा वाढलेला सहभाग याला 'कृषीचे स्त्रीकरण' (Feminization of Agriculture) असे संबोधले जाते. ग्रामीण कृषी श्रमशक्तीपैकी सुमारे ८० टक्के महिला कृषी क्षेत्रात कार्यरत आहेत. या महत्त्वपूर्ण योगदानानंतरही, जमीन मालकीचा अभाव आणि वित्तीय सेवांमध्ये प्रवेशातील अडथळे यांसारख्या संरचनात्मक व सामाजिक मर्यादांमुळे त्यांचे श्रम अदृश्य राहतात.

भारतातील ग्रामीण जीवनाचा पाया म्हणजे शेती, आणि त्या शेतीचा आधार म्हणजे ग्रामीण महिला. महिलांच्या मेहनतीने शेतीचे प्रत्येक पाऊल पुढे सरकते. बी पेरणे, तण काढणे, कापणी करणे, साठवणूक करणे, पशुपालन करणे, या सर्व टप्प्यांवर त्यांचा सहभाग असतो. तरीदेखील, दीर्घकाळ महिलांना 'मजूर' म्हणून पाहिले गेले, 'निर्माता' म्हणून नाही. त्यांचे श्रम अवैतनिक, त्यांचे निर्णय गौण ठरले. पण आता परिस्थिती बदलत आहे. शिक्षण, स्वयं-साहाय्य गट, शासनाच्या योजना आणि तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे महिला 'उद्योजिका' (Entrepreneur) म्हणून उदयास येत आहेत.

"शेतीपासून स्वावलंबनाकडे" हा प्रवास म्हणजे पारंपरिक श्रमकेंद्रित कामातून उत्पादन, व्यवस्थापन आणि बाजारपेठेपर्यंतच्या सर्व जबाबदाऱ्यांचे स्विकार — हा महिलांच्या खरी सक्षमीकरणाची दिशा आहे.

महिला सक्षमीकरण आणि महिला उद्योजकतेची संकल्पना: संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (United Nations Development program - 1994) नुसार, सक्षमीकरण ही एक प्रक्रिया आहे जी व्यक्ती किंवा गटांना समाजातील सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय संबंधांमध्ये अधिकाराचे

संतुलन (balances of power) बदलण्यास सक्षम करते. म्हणूनच, महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना त्यांचे जीवन इच्छित उद्दिष्टांच्या दिशेने निर्देशित करण्याची क्षमता आणि साधने देणे होय.

"महिला उद्योजक"- "महिला उद्योजक" (Women Entrepreneur) म्हणजे अशी व्यक्ती जी तिच्या वैयक्तिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी आव्हानात्मक भूमिका स्वीकारते आणि आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र बनते.

भारत सरकारने महिला उद्योजकांची व्याख्या अशी केली आहे: "एक उद्योग जो महिलांच्या मालकीचा आणि नियंत्रणाखाली आहे, ज्यामध्ये भांडवलाच्या किमान 51 टक्के आर्थिक स्वारस्य (financial interest) महिलांचे आहे आणि त्या उद्योगात निर्माण झालेल्या रोजगारापैकी किमान 51 टक्के रोजगार महिलांना दिला जातो".

अगदी सोप्या अर्थाने, महिला उद्योजक म्हणजे त्या महिला ज्या व्यवसायाचे किंवा उद्योगाचे नेतृत्व करतात, तो संघटित करतात आणि इतरांना रोजगार देतात.

भारतातील महिला उद्योजकतेची स्थिती:

"महिला उद्योजकता" ही संकल्पना जागतिक स्तरावरची घटना बनत आहे आणि भारतात ती ऐंशीच्या दशकाच्या उत्तरार्धात प्रमुख बनली. आता महिला उद्योजकतेला आर्थिक वाढीचा एक महत्त्वाचा अस्पर्शित खोत म्हणून ओळखले गेले आहे. भारतात असा अंदाज आहे की सध्या एकूण उद्योजकांच्या संख्येत महिला उद्योजकांचा वाटा सुमारे 10% आहे आणि ही टक्केवारी दरवर्षी वाढत आहे. जर सध्याचे कल कायम राहिले, तर पुढील पाच वर्षांत महिला उद्योजक शक्तीपैकी 20% वाटा घेण्याची शक्यता आहे. जरी महिलांच्या मालकीचे लघु क्षेत्रातील एकूण उद्योगांपैकी सुमारे 10% उद्योग असले तरी, या युनिट्सचे एकूण उत्पादन SSI क्षेत्राच्या एकूण उत्पादनाच्या केवळ 3.5% आहे. याउलट, युनायटेड स्टेट्ससारख्या विकसित देशांमध्ये, महिलांच्या मालकीचे सुमारे 91 लाख लहान व्यवसाय आहेत आणि महिलांच्या मालकीच्या स्टार्टअप्सची संख्या पुरुषांच्या तुलनेत जवळपास दुप्पट वेगाने वाढत आहे. भारतात 397 दशलक्ष (मिलियन) कामगार आहेत, त्यापैकी 123.9 दशलक्ष महिला आहेत, 106 दशलक्ष ग्रामीण भागात आहेत, 18 दशलक्ष शहरी भागात आहेत, भारताच्या एकूण कामगार शक्तीपैकी केवळ 7% संघटित क्षेत्रात आहेत; तर 93% असंघटित क्षेत्रात आहेत.

या शोधनिबंधाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे सविस्तर मांडण्यात आलेली आहे.

1) ग्रामीण महिलांनी शेतीपासून उद्योजकतेकडे केलेला प्रवास-

पूर्वी महिलांचे कार्य श्रमकेंद्रित आणि आर्थिकदृष्ट्या अवलंबून होते. परंतु आज त्या स्वतःचे व्यवसाय उभे करून उत्पादन, विपणन आणि व्यवस्थापन या सर्व टप्प्यांवर सक्रिय आहेत. ग्रामीण महिलांचा शेतीपासून उद्योजकतेकडे झालेला प्रवास हा शिक्षण, सरकारी योजना आणि बचत गटांच्या मदतीने शक्य झाला आहे, ज्यामुळे त्या आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झाल्या आहेत आणि ग्रामीण विकासातही योगदान देत आहेत. या प्रवासात त्या पारंपरिक शेतीबरोबरच फळे, भाजीपाला मूल्यवर्धनाचे व्यवसाय करतात, तसेच कृषी उत्पादनांचे उद्योगात रूपांतर करतात.

या प्रवासातील प्रमुख टप्पे:

- **शिक्षण आणि प्रशिक्षण:** कृषी विज्ञान केंद्र (KVK) आणि इतर सरकारी संस्था ग्रामीण महिलांना उद्योजकता आणि आधुनिक शेती तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण देतात.
- **सरकारी योजना आणि महिला बचत गट:** बचत गट आणि शासनाच्या विविध योजना, जसे की कुडुंबश्री कार्यक्रम, महिलांना आर्थिक मदत आणि व्यावसायिक मार्गदर्शन देतात.
- **आर्थिक सक्षमीकरण:** उद्योजक बनून महिला आपल्या कौटुंबिक आणि गावाच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा करतात.
- **विविध उद्योगांमध्ये प्रवेश:**
 1. **मूल्यवर्धन:** महिला शेती उत्पादनांमधून जसे की फणस यांसारख्या उत्पादनांवर प्रक्रिया करून मूल्यवर्धित उत्पादने (उदा. जॅकफ्रूट जॅम) बनवतात आणि विकतात.
 2. **कृषी आधारित लघु उद्योग:** त्या शेती उत्पादनांचे फायदेशीर उद्योगात रूपांतर करतात, असे seea.org.in नमूद करते.
 3. **कृषी तंत्रज्ञान आणि यांत्रिकीकरण:** आधुनिक शेती पद्धती वापरून कष्ट कमी करतात आणि उत्पादन वाढवतात.

सामाजिक प्रभाव:

1. **आत्मनिर्भरता:** महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र बनतात आणि स्वतःच्या पायावर उभ्या राहतात.
2. **ग्रामीण विकास:** महिलांच्या या प्रयत्नांमुळे गावांच्या सर्वांगीण विकासाला चालना मिळते.
3. **नेतृत्व आणि सामाजिक बदल:** या अनुभवातून महिलांमध्ये नेतृत्वगुण वाढतात आणि त्या समाजात सकारात्मक बदल घडवतात.

थोडक्यात, हा प्रवास केवळ महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाचा नाही, तर त्यांच्या सामाजिक परिवर्तनाचा आणि ग्रामीण समुदायाच्या प्रगतीचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. अशाप्रकारे पूर्वी ग्रामीण महिला फक्त शेतातील मजूर, कुटुंबाच्या आर्थिक सहाय्यक म्हणून कार्य करित होत्या. परंतु कालांतराने त्यांनी शिक्षण, स्वयं-साहाय्य गट, आणि शासकीय योजनांचा लाभ घेत आपले उद्योगाकडे प्रवास सुरू केलेला आहे.

2) महिलांच्या उद्योजकतेमागील सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक घटक-

उद्योजकतेमुळे महिलांचा आत्मविश्वास वाढला, कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत त्यांचा सहभाग वाढला आणि समाजात त्यांना मान्यता मिळाली. आर्थिकदृष्ट्या त्या स्वावलंबी झाल्या. महिला उद्योजकतेमागे आर्थिक घटक जसे भांडवल उपलब्धता, बाजारपेठेचा विस्तार, कड्या मालाचा पुरवठा; सामाजिक घटक जसे महिला सक्षमीकरण, जोखीम घेण्याची तयारी, आणि शिक्षण व संधींची उपलब्धता; आणि सांस्कृतिक घटक जसे कौटुंबिक परंपरा, समाजात उद्योजकतेची स्वीकारार्हता आणि सामाजिक स्थान यांचा प्रभाव असतो.

सामाजिक घटक-

- **सक्षमीकरण आणि प्रेरणा:** महिलांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी आणि समाजात त्यांचे स्थान उंचावण्यासाठी उद्योजकता हा एक मार्ग आहे.
- **शिक्षण आणि कौशल्ये:** उद्योजकतेसाठी आवश्यक असलेली कौशल्ये आणि ज्ञान मिळवण्यासाठी शिक्षण महत्त्वपूर्ण ठरते.
- **जोखीम घेण्याची तयारी आणि आत्मविश्वास:** उद्योजकीय यशासाठी जोखीम पत्करण्याची वृत्ती आणि स्वतःवर विश्वास असणे आवश्यक आहे, जे सामाजिक घटकांमुळे विकसित होऊ शकते.
- **सामाजिक नियम आणि सुरक्षितता:** समाजातील महिलांबद्दलचे दृष्टिकोन, सुरक्षिततेची भावना आणि उद्योजकीय उपक्रमांची वैधता हे देखील महत्त्वाचे ठरतात.

आर्थिक घटक-

- **भांडवल उपलब्धता:** व्यवसायासाठी आवश्यक असणारे आर्थिक भांडवल मिळवणे हा एक महत्त्वाचा घटक आहे.
- **कड्या माल आणि बाजारपेठ:** व्यवसायासाठी कड्या मालाची सातत्यपूर्ण उपलब्धता आणि उत्पादनांसाठी तयार बाजारपेठ असणे आवश्यक आहे.

• **आर्थिक वाढ:** महिला उद्योजक रोजगाराच्या संधी निर्माण करून आणि नवोपक्रम आणून देशाच्या आर्थिक वाढीस हातभार लावतात.

सांस्कृतिक घटक

• **कौटुंबिक परंपरा:** काही कुटुंबांमध्ये व्यापार आणि उद्योगाची परंपरा असते, ज्यामुळे महिला उद्योजकांना प्रोत्साहन मिळते.

• **सामाजिक आणि सांस्कृतिक मान्यता:** समाजात महिलांच्या उद्योजकतेला किती मान्यता मिळते आणि उद्योजकतेबद्दलची सामाजिक वृत्ती कशी आहे, यावर महिला उद्योजकतेचा विकास अवलंबून असतो.

• **परंपरा आणि आधुनिकता यांचा संगम:** आधुनिक जगात महिला उद्योजक आपल्या व्यवसायात पारंपरिक आणि आधुनिक घटकांचा योग्य संगम साधण्याचा प्रयत्न करतात.

उदाहरणार्थ:

• **दुग्धव्यवसाय:** महिलांनी दूध उत्पादन, संकलन आणि विक्री साखळी निर्माण केली.

• **प्रक्रिया उद्योग:** पापड, लोणचे, मसाले, हळद, चहा पावडर, इत्यादी उत्पादने स्थानिक बाजारात विक्रीस ठेवली.

• **फुलशेती व नर्सरी:** मंदिरे, उत्सव आणि शहरांमध्ये मागणी वाढल्याने महिलांनी फुलशेती व्यवसाय सुरू केला.

• **हस्तकला आणि घरगुती उत्पादन:** शिवणकाम, विणकाम, मेणबत्या, अगरबत्ती, सेंद्रिय साबण इत्यादींची निर्मिती सुरू केली. या सर्व क्रियाकलापांमुळे ग्रामीण महिलांनी केवळ उत्पन्न वाढवले नाही तर स्वतःची ओळख निर्माण केली.

3) उद्योजकतेमुळे महिलांचे सक्षमीकरण-

उद्योजकतेमुळे महिलांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळते, ज्यामुळे त्यांचे समाजात सक्षमीकरण होते आणि त्यांचे सामाजिक आणि आर्थिक स्थान मजबूत होते. उद्योजकता महिलांना स्वावलंबी बनवते, त्यांची विचारशक्ती वाढवते, त्यांना निर्णयक्षम बनवते आणि त्यांच्या सर्वांगीण विकासाला हातभार लावते.

महिला सक्षमीकरणात उद्योजकतेचे महत्त्व-

• **आर्थिक स्वातंत्र्य:** उद्योजकतेमुळे महिलांना स्वतःचे उत्पन्न मिळवता येते, ज्यामुळे त्या आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनतात आणि कुटुंबाच्या आर्थिक निर्णयात सक्रिय भूमिका घेतात.

• **सामाजिक स्थान:** आर्थिक स्थैर्य मिळाल्याने समाजात महिलांचे स्थान उंचावते. त्यांना अधिक आदर मिळतो आणि सामाजिक विकासात त्यांचे योगदान वाढते.

• **आत्मविश्वास आणि नेतृत्व क्षमता:** उद्योजक म्हणून काम करताना महिलांमध्ये आत्मविश्वास वाढतो. त्या नवीन गोष्टी शिकतात, नेतृत्व करतात आणि आव्हानांना सामोरे जातात.

• **इतर महिलांना प्रेरणा:** यशस्वी महिला उद्योजिका इतर महिलांसाठी प्रेरणास्थान ठरतात, ज्यामुळे अधिक महिला उद्योजिका म्हणून पुढे येण्यास प्रवृत्त होतात.

• **नवकल्पना आणि विकास:** महिला उद्योजका नवीन कल्पना आणि व्यवसायांना चालना देतात, ज्यामुळे अर्थव्यवस्थेचा विकास होतो आणि नवीन संधी निर्माण होतात.

महिला उद्योजकतेस प्रोत्साहन देण्यासाठीचे घटक-

• **सरकारी योजना:** मुद्रा योजना आणि स्टँड-अप इंडिया योजना यांसारख्या योजना महिलांना आर्थिक मदत आणि प्रोत्साहन देतात.

• **शैक्षणिक प्रशिक्षण:** महाराष्ट्र शासनाच्या युवा आणि महिला सक्षमीकरण कार्यक्रमांसारख्या उपक्रमांमुळे महिलांना उद्योजकतेचे प्रशिक्षण मिळते.

• **नेटवर्किंग मंच:** महिला-केंद्रित मंचांमुळे महिलांना एकमेकींशी संपर्क साधता येतो, अनुभव शेअर करता येतात आणि संसाधनांची देवाणघेवाण करता येते.

• **बचत गट:** बचत गटांच्या माध्यमातून ग्रामीण महिलांना सूक्ष्म-उद्योजकतेत सहभागी होण्याची संधी मिळते, ज्यामुळे त्यांचे आर्थिक स्वातंत्र्य वाढते.

4) महिला उद्योजकां समोर उभ्या असलेल्या अडचणी आणि आव्हाने -

महिला उद्योजकांना भांडवल उभारण्यात, योग्य व्यवसायाची जागा शोधण्यात, तांत्रिक ज्ञान मिळवण्यात, सामाजिक आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्या सांभाळण्यात आणि पुरुषप्रधान समाजात योग्य स्थान मिळवण्यात अनेक अडचणी येतात. आर्थिक समस्या, शिक्षणाचा अभाव, सामाजिक दबाव आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्या या प्रमुख समस्या आहेत, ज्या त्यांच्या उद्योजकतेला अडथळा निर्माण करतात.

आर्थिक अडचणी:

• **भांडवल उभारणे:** महिला उद्योजकांना व्यवसाय सुरू करण्यासाठी आणि वाढवण्यासाठी आवश्यक असलेले भांडवल मिळवणे कठीण जाते.

• **कर्जाची भीती:** अनेक महिलांना कर्जाच्या जोखमीची भीती असते, ज्यामुळे त्या मोठ्या उद्योगांमध्ये उतरण्यास कचरतात.

• **निधीचा अभाव:** व्यवसाय सुरू करण्यासाठी आणि चालवण्यासाठी पुरेसे भांडवल मिळवणे हे एक मोठे आव्हान आहे, विशेषतः ज्यांच्याकडे क्रेडिट इतिहास किंवा तारण नाही.

• **अस्थिर आर्थिक परिस्थिती:** बाजारातील अस्थिरतेमुळे आणि आर्थिक अनिश्चिततेमुळे व्यवसायाला धोका निर्माण होतो, असे Rauva नमूद करते.

सामाजिक आणि सांस्कृतिक अडचणी:

• **सामाजिक दबाव:** पुरुषप्रधान समाजात महिलांना उद्योजक म्हणून पाहण्याचा दृष्टिकोन अजूनही बदललेला नाही.

• **कौटुंबिक जबाबदाऱ्या:** घरगुती कामे आणि कुटुंबाची जबाबदारी सांभाळताना उद्योगाकडे लक्ष देणे हे एक मोठे आव्हान असते.

• **शिक्षण आणि ज्ञानाचा अभाव:** तांत्रिक कौशल्ये आणि उद्योजकीय ज्ञानाचा अभाव हे देखील महिलांसमोरील एक मोठे आव्हान आहे.

व्यक्तिगत आणि मानसिक आव्हाने:

• **वेळेचा अभाव आणि तणाव:** उद्योजकांना जास्त तास काम करावे लागते, ज्यामुळे उच्च स्तरावर तणाव आणि कामाचा बोजा वाढतो.

• **अयशस्वी होण्याची भीती:** व्यवसायात अपयशाची भीती हे एक मोठे मानसिक आव्हान आहे, जे नवीन उपक्रम सुरू करण्यापासून रोखू शकते.

व्यवसाय-संबंधित अडचणी:

• **व्यवसाय कल्पना आणि नियोजन:** नवीन व्यवसाय कल्पना विकसित करणे आणि त्यासाठी योग्य नियोजन करणे हे नवीन उद्योजकांसाठी, विशेषतः महिलांसाठी कठीण असते.

• **स्पर्धा आणि बाजारपेठ:** स्पर्धेला सामोरे जाणे आणि योग्य बाजारपेठ मिळवणे हे एक मोठे आव्हान आहे.

• **बाजारातील अनिश्चितता:** ग्राहकांच्या गरजा आणि प्राधान्ये समजून घेणे आणि अंदाज लावणे कठीण असू शकते, ज्यामुळे व्यवसायाच्या वाढीवर परिणाम होतो.

• **स्पर्धा:** बाजारपेठेतील वाढती स्पर्धा हे उद्योजकांसाठी एक मोठे आव्हान आहे, ज्याला तोंड देण्यासाठी नाविन्यपूर्ण दृष्टिकोन आवश्यक असतो.

• **कर्मचारी आणि ग्राहक शोधणे:** चांगले कर्मचारी शोधणे आणि आपल्या उत्पादनांसाठी ग्राहक मिळवणे हे एक आव्हान असते.

तांत्रिक आणि पायाभूत सुविधांच्या अडचणी:

• **माहिती तंत्रज्ञानाचा अभाव:** महिला उद्योजकांमध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचे ज्ञान कमी असू शकते.

• **उद्योजकीय कौशल्यांचा अभाव:** उद्योगासाठी आवश्यक असलेल्या कौशल्यांचा अभाव महिलांना उद्योजकतेमध्ये मागे ठेवतो.

• **नियामक गुंतागुंत:** सरकारी नियम, कर आणि कायदेशीर प्रक्रिया उद्योजकांसाठी गुंतागुंतीच्या असू शकतात आणि यामुळे व्यवसायाच्या वाढीला अडथळा येतो.

• **पायाभूत सुविधांचा अभाव:** विशेषतः ग्रामीण भागात, योग्य आणि पुरेशा पायाभूत सुविधांची कमतरता उद्योगांच्या विकासात अडथळा आणते.

• **कुशल मनुष्यबळ:** योग्य कौशल्ये असलेले कर्मचारी शोधणे आणि त्यांना टिकवून ठेवणे हे उद्योजकांसाठी एक मोठे आव्हान आहे.

उद्योजकतेसमोर आर्थिक अडचणी (उदा. निधीचा अभाव), बाजारातील अनिश्चितता, नियामक गुंतागुंत, तंत्रज्ञान आणि पायाभूत सुविधांचा अभाव, योग्य मनुष्यबळ मिळवणे, वाढत्या स्पर्धेला तोंड देणे, विपणन आणि व्यवस्थापन कौशल्यांची कमतरता आणि अपयशाची भीती यांसारखी अनेक आव्हाने उभी आहेत. या अडचणींवर मात करण्यासाठी स्पष्ट व्यवसाय योजना, योग्य मार्गदर्शक तत्त्वे आणि बाजाराची चांगली समज असणे आवश्यक आहे.

5) महिला उद्योजका करिता शासन आणि स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका व योगदान-

महिला उद्योजकांना आर्थिक सहाय्य, प्रशिक्षण आणि कौशल्य विकासासाठी शासन आणि स्वयंसेवी संस्था (NGOs) मोलाची भूमिका बजावतात. शासनाच्या योजना आणि स्वयंसेवी संस्थांचे उपक्रम महिलांना एकत्र आणतात, बचत गट तयार करतात, त्यांना कर्ज मिळवून देतात, बाजारपेठ मिळवून देतात आणि उद्योजकतेसाठी आवश्यक असलेले प्रशिक्षण व मार्गदर्शन देतात, ज्यामुळे त्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण होते आणि पर्यायाने देशाच्या आर्थिक विकासाला गती मिळते.

शासनाची भूमिका व योगदान:

• **आर्थिक सहाय्य आणि कर्ज उपलब्धता:** केंद्र आणि राज्य सरकार महिला उद्योजकांसाठी विविध योजना आणतात, ज्यामध्ये आर्थिक मदत, अनुदान आणि बँकांकडून कमी व्याजदरात कर्ज मिळवून देण्याची सोय असते.

● **प्रशिक्षण आणि कौशल्य विकास:** शासनाच्या योजनांतर्गत उद्योजकांना व्यवसाय सुरू करण्यासाठी आणि तो वाढवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या प्रशिक्षणाची आणि कौशल्याची सोय केली जाते.

● **मार्गदर्शन आणि प्रोत्साहन:** महिला उद्योजकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकार विविध कार्यक्रम आयोजित करते, ज्यामुळे महिलांना उद्योजकतेची प्रेरणा मिळते.

● **Startup India आणि तंत्रज्ञान: Startup India** सारख्या उपक्रमांतून महिला उद्योजकांना नवीन तंत्रज्ञान, बाजारपेठ आणि इतर संसाधनांशी जोडले जाते.

स्वयंसेवी संस्थांची (NGOs) भूमिका व योगदान:

● **आर्थिक आणि गैर-आर्थिक मदत:** अनेक स्वयंसेवी संस्था महिला उद्योजकांना आर्थिक मदत करतात, जसे की सूक्ष्म-कर्ज (microfinance), तसेच आर्थिक आणि गैर-आर्थिक सेवा, बचत गटांना एकत्र आणणे आणि कर्ज मिळवून देण्यासाठी मदत करतात.

● **प्रशिक्षण आणि समुपदेशन:** स्वयंसेवी संस्था महिलांना कौशल्य विकास प्रशिक्षण, व्यवसाय व्यवस्थापन आणि इतर आवश्यक गोष्टींचे समुपदेशन देऊन उद्योजकतेसाठी तयार करतात.

● **जागरूकता आणि सक्षमीकरण:** महिला उद्योजकांना त्यांच्या हक्कांबाबत आणि उपलब्ध योजनांविषयी जागरूक करण्याचे काम स्वयंसेवी संस्था करतात, ज्यामुळे महिला सक्षमीकरणाला चालना मिळते.

● **समुपदेशन आणि मार्गदर्शन:** उद्योजकांना त्यांच्या व्यवसायात येणाऱ्या अडचणींवर मात करण्यासाठी स्वयंसेवी संस्था मार्गदर्शन आणि समुपदेशन करतात.

● **समुदाय आधारित उपक्रम:** स्वयंसेवी संस्था बचत गट आणि इतर समुदायांच्या मदतीने महिलांना एकत्रित आणून त्यांना एकत्र येण्याची आणि एकमेकींना मदत करण्याची संधी देतात, ज्यामुळे त्यांचे मानसिक आणि सामाजिक सक्षमीकरण होते.

6) महिला उद्योजकतेला बळकटी देण्यासाठी व्यावहारिक शिफारसी-

महिला उद्योजकतेला बळकटी देण्यासाठी आर्थिक सहाय्य (कर्ज आणि भांडवल), मार्गदर्शन व नेटवर्किंग, कौशल्य प्रशिक्षण, तंत्रज्ञानाचा वापर, आणि सकारात्मक धोरणे आवश्यक आहेत. महिलांना व्यावसायिक संधी मिळवणे, त्यांची क्षमता वाढवणे आणि उद्योजकतेतील अडथळे दूर करणे महत्त्वाचे आहे.

व्यावहारिक शिफारसी:

● **आर्थिक संसाधनांमध्ये सुलभ प्रवेश:**

● स्टार्टअप इंडिया, स्टँड-अप इंडिया आणि मुद्रा योजनेसारख्या सरकारी योजनांचा लाभ घ्यावा.

● उद्यम भांडवल निधी (Venture Capital) व देणग्या उपलब्ध करून देणाऱ्या संस्थांना प्रोत्साहन देणे.

● **मार्गदर्शन आणि नेटवर्किंग:**

● अनुभवी मार्गदर्शक आणि व्यावसायिक समवयस्क नेटवर्क उपलब्ध करून देणे.

● महिला उद्योजक संघटना आणि सक्षम नेटवर्क तयार करावे.

● **कौशल्य विकास आणि प्रशिक्षण:**

● महिलांना व्यवस्थापन, व्यवसाय विकास आणि तंत्रज्ञानाचा वापर यांचे प्रशिक्षण देणे.

● नवीन कल्पना शोधणे, संधी ओळखणे आणि धोका पत्करण्याबद्दल शिकवावे.

● **तंत्रज्ञानाचा वापर:**

● डिजिटल माध्यमांचा वापर करून व्यवसाय वाढवण्यासाठी आणि नवीन बाजारपेठांमध्ये पोहोचण्यासाठी महिलांना प्रोत्साहित करावे.

● **सकारात्मक धोरणे आणि सक्षम वातावरण:**

● कर्ज आणि आर्थिक योजनांची प्रक्रिया सोपी आणि कमी नोकरशाहीची असावी.

● महिला उद्योजकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि त्यांचे सक्षमीकरण करण्यासाठी शासनाने विशेष धोरणे आखावी.

● राज्याच्या आर्थिक विकासात महिला उद्योजकांचा सहभाग वाढवण्यासाठी आवश्यक पाऊले उचलावी.

● **जागरूकता आणि प्रोत्साहन:**

1. महिला उद्योजकांना त्यांच्या आर्थिक हक्कांबद्दल आणि उपलब्ध संधींबद्दल जागरूक करावे.

2. महिलांना अर्थव्यवस्थेत सक्रियपणे सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहन देणे.

3. महिलांसाठी ग्रामीण भागात “उद्योग प्रशिक्षण केंद्रे” स्थापन करावीत.

4. डिजिटल मार्केटिंग आणि ई-कॉमर्सबाबत महिलांना प्रशिक्षण द्यावे.

5. बँकांनी महिला उद्योगांसाठी सुलभ कर्ज धोरण राबवावे.

6. स्थानिक प्रशासनाने महिला उद्योग प्रदर्शन आयोजित करावे.

7. शिक्षण व्यवस्थेत “उद्योजकता शिक्षण” समाविष्ट करावे.

उद्योजकतेमुळे झालेले परिवर्तन –

- **आर्थिक सक्षमीकरण:** महिलांच्या उत्पन्नात व बचतीत वाढ.
- **सामाजिक स्थान:** निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढला.
- **आत्मविश्वास व नेतृत्वगुण:** स्वतःचा उद्योग सांभाळल्यामुळे आत्मविश्वास वृद्धिंगत झाला.
- **कुटुंबातील बदल:** कुटुंब सदस्य महिलांच्या मताला मान देऊ लागले.
- **ग्रामीण विकास:** उद्योगांमुळे स्थानिक रोजगारनिर्मिती झाली.

शासन व संस्थात्मक सहाय्य -

1. **MAVIM (महिला आर्थिक विकास महामंडळ):** महिला स्वयं-साहाय्य गटांना प्रशिक्षण आणि वित्तपुरवठा देते.
2. **NRLM (राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका अभियान):** ग्रामीण महिलांसाठी रोजगार व कौशल्यविकास योजना.
3. **NABARD:** लघुउद्योगांसाठी आर्थिक सहाय्य.
4. **KVIC:** ग्रामीण उद्योग आणि हस्तकला प्रशिक्षण.
5. **मुद्रा योजना, स्टँडअप इंडिया:** महिलांसाठी विशेष कर्ज सुविधा.

निष्कर्ष :

महिला उद्योजकता कुटुंब आणि समुदायाच्या आर्थिक कल्याणात योगदान देते. हे देशाच्या आर्थिक वाढीची आणि विकासाची खात्री देते. म्हणूनच, सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांना प्रोत्साहन देणे ही महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाला पुढे नेण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण रणनीती म्हणून ओळखली गेली आहे. घरगुती पातळीवर, महिलांचे सूक्ष्म उद्योग आणि लघु व्यवसाय गरीब कुटुंबांना तग धरून राहण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात आणि महिलांचा आत्मविश्वास, कौशल्ये आणि सामाजिक-आर्थिक दर्जा वाढवण्यात मदत करतात. तथापि, हे दिसून येते की विशेषतः विकसनशील देशांमध्ये महिला हा समाजातील सर्वात वंचित वर्ग आहे. भारतातही महिलांची आर्थिक स्थिती, विशेषतः ग्रामीण भागात, खूपच कमी आहे आणि उत्पन्नाच्या संधी अत्यंत अल्प आहेत. म्हणूनच, महिला सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी विशेष स्वयंरोजगार आणि इतर विकास कार्यक्रम तयार करण्याची आवश्यकता आहे.

ग्रामीण महिलांचा “शेतीपासून उद्योजकतेकडे” प्रवास हा सामाजिक परिवर्तनाचा आणि आत्मसन्मानाचा प्रवास आहे. त्यांनी केवळ कुटुंबाच्या उत्पन्नात भर घातली नाही तर संपूर्ण समाजात महिला नेतृत्वाचा आदर्श निर्माण केला आहे.

हा प्रवास अजूनही अनेक अडचणींनी भरलेला असला तरी शासन, स्वयंसेवी संस्था आणि समाजाच्या मदतीने महिला उद्योजकतेचा विस्तार अधिक गतिमान होईल. त्यांना आवश्यक प्रशिक्षण, वित्तीय सहाय्य आणि सामाजिक समर्थन मिळाले तर त्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या परिवर्तनाचा पाया ठरू शकतात.

संदर्भ सूची :

- <https://www.icar.org.in/en/node/2086>
- <https://www.findevgateway.org/sites/default/files/publications/files/mfg-en-paper-rural-women-empowerment-and-entrepreneurship-development-apr-2010.pdf>
- <https://www.defindia.org/empowering-rural-women-through-entrepreneurship/>
- <https://sdgs.un.org/partnerships/women-empowerment-through-rural-entrepreneurship>
- <https://www.jetir.org/papers/JETIRGU06045.pdf>
- Deshpande, S. (2022). Women in Agripreneurship: A Study of Rural Maharashtra. *Journal of Rural Studies*, 15(2), 45–52.
- Mahila Arthik Vikas Mahamandal (MAVIM). (2023). Annual Report. Government of Maharashtra.
- Sharma, R., & Patel, M. (2021). Empowering Women through Rural Entrepreneurship. *Indian Journal of Social Research*, 64(3), 112–120.
- Ministry of Rural Development. (2023). Women Entrepreneurship in Agriculture. Government of India Publication.
- National Rural Livelihood Mission (NRLM). (2022). Annual Progress Report.
- Kabeer, N. (1999). Resources, Agency, Achievements: Reflections on Women's Empowerment. *Development and Change*, 30(3), 435–464.